

В. А. БОГУСЕВИЧ

ЗОБРАЖЕННЯ СІМАРГЛА В ДРЕВНЬОРУСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

Звістки про утворення пантеону язичницьких ідолів на горбі Київського дитинця неодноразово наводяться древньоруськими літописами. Згідно з цими звістками, князь Володимир у 980 р. поставив на цьому горбі «вне двора теремного» ідоли Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, а також Сімаргла й Мокоші¹. Згодом, при запровадженні християнства, у 988 р. усі ці ідоли були знищені.

Відносно Сімаргла та Мокоші як богів володимирового циклу Ф. Корш висловлюється досить певно. Він вважав, що вони зв'язані з неслов'янськими країнами. Однак розкрити їх зображувальну схожість та міфологічний зміст він не наважився. До речі, це питання ще й досі лишається відкритим. «Що ж до Сімаргла та Мокоші, то іншомовне їх походження,— пише Ф. Е. Корш,— кидається у вічі, але яке воно, визначити тим важче, що міфологічне значення цих божеств невідоме»². Не дає нічого нового й Є. В. Анічков. Якщо Ф. Корш вважав Сімаргла «таємничим»³, то Є. Анічков назвав його «загадковим»⁴, обмежившись цією нотаткою.

Нам уявляється, що іконографію та провідну специфіку образу Сімаргла як божества володимирового пантеону можна з'ясувати, якщо звернутися до тематики й образів ірано-кавказької міфології. В ірано-кавказькій міфології ми знаходимо образ Сенмурва, собаки-птаха, що мав й іншу назву—Паскуджа, у тому ж образному втіленні птаха-собаки. Зображення собаки-птаха (Сенмурва) та птаха-собаки (Паскуджа) в іранському й кавказькому мистецтві дуже численні. Протягом довгого часу, десь з другої половини I тисячоліття до н. е. аж до перших століть другого тисячоліття н. е., вони трапляються в кам'яній скульптурі, в монументальному живопису, на металевих й кістяних виробах прикладного мистецтва, а також на тканинах.

Пам'ятки східного мистецтва з відповідними зображеннями собаки-птаха (птаха-собаки) неодноразово видавалися в альбомах, присвячених іранському й кавказькому мистецтву⁵. Питання про зв'язок цих

¹ Летопись по Ипатьевскому описку, СПб, 1871, стор. 52.

² Ф. Е. Корш, Владимировы боги, Сборник Харьковского ист.-филологич. о-ва, т. XVII, X, 1909, стор. 53.

³ Там же, стор. 58.

⁴ Е. В. Аничков, Язычество и древняя Русь, Записки ист.-фил. факультета СПб университета, вып. CXVII, СПб, 1914, стор. 359.

⁵ Я. И. Смирнов, Восточное серебро, СПб, 1909, табл. XX, 49; XLII, 70; XLVIII, 82; XLIX, 83; LXX, 126; LXX, 128; LXXXV, 152; XCVII, 198; CXV, 288; CXVIII, 274; CXXV, 70; И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл, М.—Л., 1935, табл. 23, 35, 40, 42, 43, 48.

зображень в мистецтві Скіфії, Ірану, Кавказу (VI ст. до н. е.—XIII ст. н. е.) та міфологічними образами в письмових джерелах Сходу спеціально досліджене в статті К. В. Тревер «Собака-птиця: Сэнмурв и Паскудж»¹.

Згідно з письмовими джерелами, Сенмурв — птах. Його гніздо знаходиться на вічному дереві, яке стоїть серед океану, і Сенмурв, злітаючи з дерева, розсіває насіння всіх рослин,— своєрідно трактується космогонічна тема. Найбільш виразно викладено це в уривку з «Зат-Сперам»: «Дерево всіх насінь серед широкого океану було створено, од якого постійно зростають усі рослини. Сенмурв має на ньому свою оселю. Коли він злітає з нього, він кидає сухе насіння в воду, і вони повертаються на землю з дощем»².

За іншим варіантом, наведеним у славетному персидському епосі X ст. н. е. «Шахнаме», птах Сімург живе на горі Ельбрусі. За текстом «Шахнаме», він виступає як рятівник головного героя поеми Зага. «Була якась гора, що звалася Альбураз, поблизу сонця й далеко від людей, де гніздо Сімурга, тому що ця місцевість невідома. Сімург злетів з хмар і кігтями схопив дитину з розпеченої скелі й швидко поніс її на гору Альбураз, де було його гніздо з пташенятами». Звертаючись до вихованого ним Зага, птах Сімург каже: «Я виховав тебе під моїми перами й зростив тебе серед птенців моїх» («Шахнаме», Мінучіхр, 133, 139)³.

З наведених уривків якнайкраще змальовується деміургічний сенс Сенмурва, з одного боку, як довічного творця світу, а з другого,— як птаха-прабатька, родоначальника (за «Шахнаме»—вихователя і рятівника Зага). Щодо етимології імені Сенмурва, то К. В. Тревер розглядає це ім'я як подвійне, складене з двох частин: собака-птах. Провідному змісту міфологічних уявлень, зв'язаних з образом Сенмурва, як і етимологічному значенню його імені, відповідають численні зображення собаки-птаха на речах. З найбільш ранніх речей з зображенням собаки-птаха К. Тревер згадує про дві речі зі збірок Ермітажу, що походять з скіфських курганів на території Скіфії⁴, «це — золота чеканна обклашка ножен з кургана біля станиці Єлизаветівської й золота чеканна пластина, частина оббивки якогось предмета, з IV Семибратнього кургана»⁵. На ножнах меча з станиці Єлизаветівської (VI ст. до н. е.) потвора зображена в профіль і обернена ліворуч. Голова з випростаними вухами нагадує собачу. Язик обернений догори. У потворі два підняті вгору крила й дві простягнені вперед кігтясті лапи. Хвіст великий і пишний⁶. Те, що потвора в роззявленій пащі тримає голову великої змії, дало підставу К. В. Тревер визначити зображену на ножнах істоту як змієборця. На жаль, К. В. Тревер помилково прийняла великий витягнений з пащі язик за клюв і назвала цю фантастичну істоту грифонем, забувши, що грифони мають не дві, а чотири ноги і лев'ячий, а ніяк не пташиний або ж драконячий хвіст⁷.

Друга річ, яка так само належить до скіфського кола пам'яток, що розглянені у К. В. Тревер,— золота платівка. Вона датується V ст. до н. е. й походить з IV Семибратнього кургана. На ній в дуже стилізованих рисах в єдиному композиційному сполученні зображено звіра й птаха. У звіра, оберненого ліворуч, величезна голова із зловісно

¹ К. В. Тревер, Собака-птиця: Сэнмурв и Паскудж, Юбилейный сборник в честь Н. Я. Марра, М.—Л., 1933, стор. 293—328.

² Там же, стор. 301.

³ Там же, стор. 304.

⁴ Там же, стор. 307.

⁵ Там же, стор. 312.

⁶ ОАК за 1909—1910 гг., СПб., 1913, стор. 145; К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 312, табл. II.

⁷ Там же, стор. 312.

роззявленою пащею, вищиреною жахливими зубами. Дві довгі лапи протягнені вперед, права лапа трохи піднята. Крила своєрідно стилізовані у вигляді двох масивних витків — волотів, поставлених сторч в одній площині. Крім крил, пташину істоту зображення підкреслюють надані ззаду, за тулубом звіра, лебедина голова та шия.

Найбільша кількість пам'яток з зображеннями собаки-птаха (Сенмурва) припадає на більш пізній час і належить до витворів сасанідського мистецтва. За цієї доби остаточно створюється стала схема зображення. Встановлюється певна, стандартна форма трикутного, знятого вгору крила й високого овально-втягнутого, немов би павиного

Рис. 1. Медальйон срібного блюда з району Глазова.

хвоста. Крило сполучається незмінно з щитком. Голова фантастичної істоти набуває вигляду короткої собачої морди. Одна лапа витягнена, друга піднята.

З речей цієї доби й цього циклу, перелічених у К. В. Тревер, значний інтерес становить зображення собаки-птаха на срібному блюді, що походить з с. Китманове, Глазівського повіту, Вятської губернії, й переховується в Державному Ермітажі. У звіра, як це підкреслює К. В. Тревер, «виразно передана форма собачого носа, піднятого при характерному для собаки оскалі зубів». тулуб вкритий лускою, умовно зображені пера крила, наприкінці загнутий, пишно розкинутий хвіст¹ (рис. 1). Такого ж короткомордого собаку з люто вищиреними зубами зустрічаємо на трьох рельєфах з Так-і-Бостана. Як видно з зображень на цих рельєфах, сенмурви становили атрибут царського одягу. Вони прикрашали одяг царя Хозрая Парвіза, що сидить на бойовому коні, а так само й в сценах полювання (в човні й верхи)².

Зображення сенмурвів становили, слід гадати, звичайний мотив в орнаментатії тканин. Серед сасанідських тканин, що збереглися по деяких західних музеях, трапляються уривки розкішної шовкової тканини з малюнком собаки-птаха. На темно-зеленому тлі в сполучених

¹ К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 315, табл. III; И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл; табл. 23; Я. И. Смирнов, Восточное серебро, СПб, 1909, табл. XXXII, 49.

² К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 317, 318, табл. I.

між собою колах виткані зображення короткомордого собаки-птаха з крилами й пишним павиним хвостом¹ (рис. 2).

Короткоморді собаки з крилами й широким павиним хвостом фігурують на мармурових плитах Стамбульського музею в Малій Азії, що свого часу прикрашали стіни якоїсь монументальної споруди, палацу або храму². Тих же крилатих короткомордих собак-птахів зустрічаємо на дрібних речах, як-от: в різьбі кістяної шкатулки-скриньки, тощо³.

Наведених згадок досить. Вони цілком певно свідчать, що зображення собаки-птаха були поширені свого часу як в Ірані, Малій Азії, так і на нашій території, в Подніпров'ї, де з'являються вже в VI—V ст. до н. е. Однак вони не зникають і згодом. Ім'я, уявлення й образ собаки-птаха Сенмурва залишаються на нашій території з скіфських часів аж до древньоруських включно, як це зазначила в згаданій праці К. В. Тревер.

Рис. 2. Шовкова тканина сасанідської доби.

Звернувши увагу на керамічну тарілку з зображенням собаки-птаха, знайдено в Гнездовському могильнику, поблизу Смоленська⁴, К. В. Тревер зробила перший крок у з'ясуванні зв'язків між літописним Сімарглом й давнім культом Сенмурва. «Тут, — вказує К. В. Тревер, — без сумніву, зображено Сенмурва, який, можливо, навіть сприймався тими, хто в IX ст. користувався цією тарілкою, як Сімаргл, добре відомий руським літописцям»⁵. «Навряд чи можуть бути якісь сумніви, — зазначає далі К. В. Тревер, — що тут ми маємо передачу ймення Сімургл. «С і м у р г л» — так виразно звучить в різних формах ім'я слов'янського божества, що стає незрозумілим, чому цього не розпізнав такий видатний іраніст, як Ф. Є. Корш»⁶.

Знахідка в Гнездові послужила поштовхом для розв'язання питання про древньоруського Сімаргла, якого доти Ф. Є. Корш називав «таємничим», а Є. В. Анічков «загадковим». «Тарілка з Гнездова дає підстави (навіть незалежно від імені) казати про наявність в колі міфологічних уявлень людності Верхнього Подніпров'я образу собаки-птаха»⁷. Зауваження цілком слушне. Тотожність зображення і подібність імен «Сенмурв»-«Сімаргл» дозволяють внести, нарешті, повну ясність у питання про зовнішній вигляд Сімарглового ідола, якого у 980 р. Володимир поставив у Києві на горбі «вне двора теремного». Адже ж літопис нічого не згадує про зовнішню подобу ідола. «Бідність руського літописного переказу реальними відомостями про зображення ряду божеств слов'янського пантеону не дає можливості з'ясувати, — пише К. В. Тревер, — який саме образ зв'язувався з ім'ям, що трапляється в руському письменстві в різних формах — «Семаргл», «Семургл», «Симаргл», «Сьмаргл» тощо»⁸.

¹ К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 318, 319, табл. VI.

² Там же, стор. 320, табл. VII.

³ Там же, стор. 320, табл. IX.

⁴ МАР, № 28, табл. VIII, I.

⁵ К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 324.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 325.

⁸ Там же, стор. 324.

Шлях, яким пішла К. В. Тревер, дозволив стати на твердий ґрунт. К. В. Тревер мала рацію, коли писала: «Дослідження питання про «Сімургла» літописів треба знову поставити на порядок денний тим більше, що не тільки Сімургл, а й інші божества слов'ян напрошуються на зіставлення з образами ірано-кавказького світу»¹.

Щоправда, в розпорядженні К. В. Тревер був надто незначний матеріал і питання про місце Сімаргла в древньоруській міфології, про сенс, поширення й призначення цього культу лишалося відкритим. Наступний крок зробив В. Н. Лазарев. Досліджуючи скульптуру Володимиро-Суздальської Русі, він в «Истории русского искусства» (т. I, 1953) відзначив серед численних зображень, розкиданих на плитах по стінах Георгієвського собору в Юр'єві-Польському (1230—1234 рр.),

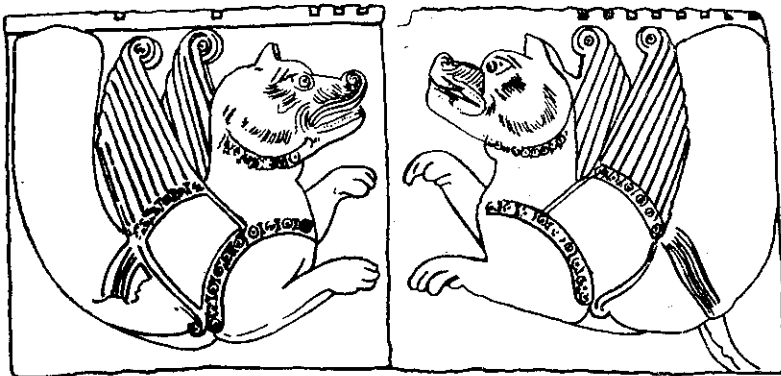

Рис. 3. Мармурові рельєфи Стамбульського музею з Малої Азії.

зображення «фантастичного звіра у вигляді напівсобаки-напівптаха, тулуб й хвіст якого вкриті лускою»². Згадавши про розвідку й спостереження К. В. Тревер, В. Н. Лазарев з приводу цього зображення крилатого звіра в Юр'єві-Польському відмічає: «Цей останній образ, споріднений з іранським Семурвом, становить собою, можливо, пережиткову форму слов'янського язичницького божества Сімаргла».

Такої побіжної згадки, безперечно, надто мало, але це спостереження, у зіставленні з Гнездовською знахідкою, відразу з'ясовує як територіальні межі, так і хронологічний обсяг поширення в древній Русі крилатого образу собаки-птаха. Автор ставить перед собою завдання зібрати разом усі дані про зображення Сімаргла-Семаргла в древньоруському мистецтві як в скульптурних творах XII—XIII ст., так і в настінному й станковому живопису, в мініатюрах рукописів XII—XVI ст., і в прикладному мистецтві.

* * *

Реставраційні роботи, проведені в 1947—1948 рр. під керівництвом архітектора Н. В. Холостенка в Чернігові на дитинці в Борисоглібському соборі, пошкодженому в роки Великої Вітчизняної війни, принесли багато нового. Під час цих робіт були виявлені видатні білокам'яні скульптури, які до татарської навали прикрашали портали й капітелі зовнішніх півколон собору³. Поблизу головного західного портала знай-

¹ К. В. Тревер, вказ. праця, стор. 325.

² В. Н. Лазарев, Скульптура Владимиро-Суздальской Руси, История русского искусства, т. I, М., 1953, стор. 436.

³ Н. В. Холостенко, Неизвестные памятники скульптуры древней Руси (рельефы Борисоглебского собора в Чернигове), журн. «Искусство», 1951, № 3, стор. 84—89.

дено білокам'яну капітель з зображенням фантастичного звіра-птаха, що відразу притягла до себе увагу дослідників (рис. 4).

Б. О. Рыбаков визнав цього звіра-птаха за барса¹. Він писав: «Ми бачимо тут барсів та птахів, оплетених характерною плетінкою, що згодом перейшла в орнаменту рукописів»². Насправді це зовсім не так. На розглядуюваній капітелі ми бачимо не реального звіра, а фантастичну потвору, звіра-птаха з двома кігтястими лапами й тулубом, за який править хвіст змія або дракона, заплутаний в рослинну плетінку. Голова звіра скидається на собачу; від плеч здіймаються два вузькі крила. Отже, про якесь зображення реального звіра аж ніяк не доводиться говорити. Зображена потвора визначається елементами звіра, птаха й дракона. У дальшому викладі ми наведемо низку аналогій серед пам'яток руського мистецтва XII—XV ст. в творах скульптури, живопису, кістяної різьби й металевих виробів. Рельєф з Борисоглібського собору в Чернігові виразно підтверджує зберігання давньої традиції, що сходить до скіфських часів (VI—V ст. до н. е.). Однак традиційний образ зазнає певних змін. На описаному рельєфі голова повернена назад. Крыло зберігає сталу форму, але його зроблено вужчим. Змінена й форма плечового щитка. Тулубу звіра, як зазначалося, надано вигляду тулуба дракона-змія. Звір тримає у пащі кінець власного хвоста, що прибирає вигляду орнаментального плетева.

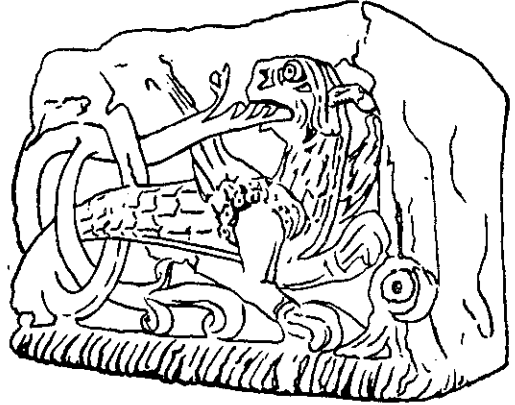

Рис. 4. Білокам'яний рельєф Борисоглібського собору: у Чернігові.

Для з'ясування змісту й призначення цього образу крилатого звіра-птаха треба дещо спинитися на датуванні чернігівської пам'ятки. Борисоглібський собор був двірським князівським храмом чернігівських володарів. Він знаходився на території князівського двору, що його в «Поученні» Володимира Мономаха названо «красним»³. Звичайно вважають, що Борисоглібський собор був побудований чернігівським князем Давидом Святославичем (1097—1123 рр.), де він, як засновник храму, був похований. «Слово о князях», виголошене в 1175 р., стверджує, що в цей час собор ще існував⁴.

Однак розкопки нижчих частин собору в 1948 р. свідчили, що в них збереглися рештки більш ранньої будови з характерними тонкими (2,5×3,5 см) цеглинами жовтого кольору, найбільш властивими для споруд кінця XI ст. (можливо, початку XII ст.)⁵. При наступних розкопках в 1956 р. Н. В. Холостенко, проводячи розкопи в середині Борисоглібського собору, викрив нижні частини невеликої кам'яної споруди кінця XI ст.

¹ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, 1949, стор. 88—89.

² Б. А. Рыбаков, Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж. По следам древних культур. Древняя Русь, М., 1953, стор. 96.

³ Повесть временных лет, М.—Л., 1950, стор. 159.

⁴ П. В. Голубовский, Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князях» к определенной хронологической дате. «Древности», Труды Археологической комиссии и Московского археологического общества, т. I, вып. 3, стор. 493, 502.

⁵ М. А. Остапенко, Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові, Архітектурні пам'ятники, К., 1950, стор. 70.

Подібне спостереження цілком стверджується дослідженням будівельних матеріалів, проведеним нами влітку 1956 р. Виявилося, що цегла стін і стовпів Борисоглібського собору відрізняється значною різномірністю. Поряд з більш ранньою тонкою жовтою цеглою при будівельних роботах застосовувалась також пізніша цегла, певно, з другої половини XII ст., менших розмірів і значно грубіша (5—6 см), червоно-жовта. До того ж тонша цегла мала знаки, властиві для чернігівських споруд кінця XI ст., тоді як на грубіших пізніх цеглинах є знаки, відомі з пам'яток кінця XII ст.

Отже, виявляється, що Борисоглібський собор був заново побудований в другій половині XII ст. (після 1175 р.). При цьому в великій кількості використано цеглу попередньої будівлі. Через те, що її не вистачило, довелося застосувати цеглу, вироблювану в Чернігові наприкінці XII ст.

На користь запропонованого датування говорять так само й архітектурні форми. Розкопки, проведені Н. Д. Холостенком, встановили, що Борисоглібський собор у Чернігові оточено з трьох боків галереями (північною, західною й південною). Ці споруди невідомі для древноруських церков кінця XI — початку XII ст., але вони характерні для будівель другої половини XII ст., таких, як Благовіщенська церква 1186 р. в Чернігові¹, Успенський собор у Володимирі-на-Клязьмі, Успенський собор в Галичі, Борисоглібська церква на Смядині, церква Покрова на Нерлі 1165 р.

Нам здається найбільш вірогідним пов'язувати будівництво на головному князівському дворі, коли був споруджений новий Борисоглібський собор, з часом князювання в Чернігові брата Святослава Всеволодовича — Ярослава Всеволодовича (1178—1198 рр.).

Заслуговує на увагу та обставина, що різьблений камінь із зображенням дивовижного звіра був вміщений на порталі при головному вході до Борисоглібського собору. Можна припустити, що скульптура з зображенням страхіття з собачою головою, крилами та хвостом дракона мала геральдичне значення. Так, дослідники вважають, що зображення лева (барса) на щиті скульптурного зображення Георгія, вміщеного над входом в західний притвор Георгієвського собору 1234 р. у м. Юр'єві-Польському², був гербом володимиро-суздальських князів³.

Про геральдичний характер зображення фантастичного звіра чернігівського Борисоглібського собору свідчить, як нам здається, та обставина, що на мініатюрі з зображенням чернігівського князя Святослава Ярославича з родиною вміщено, правда, не повністю збережене, зображення фантастичного звіра, подібного до скульптурної потвори з Борисоглібського придворного храму.

На згаданій мініатюрі з «Изборника Святослава» 1073 р. зроблено контурним малюнком у лівій верхній частині мініатюри зображення страхіття з крилами і двома лапами та головою собаки. Задня частина його стерта. При публікації цієї мініатюри звертають увагу тільки на зображення князівської родини і вважають зайвим звертати увагу на зображення геральдичного страхіття.

У зв'язку з цим цікаво відмітити, що на малюнку, виданому ще

¹ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, стор. 42, рис. 45; його ж, Стольный город Чернигов и удельный Вщиж, стор. 96; його ж, Благовіщенська церква у Чернігові 1186 року за даними розкопок, Архітектурні пам'ятники, К., 1950.

² А. А. Бобринский, Резной камень в России. Соборы Владимиро-Суздальской области, М., 1916, вып. 1, табл. 34; В. Н. Лазарев, Скульптура Владимиро-Суздальской Руси, стор. 435.

³ В. Н. Лазарев, Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве, Византийский временник, т. VI, М., 1953, стор. 214.

в 1833 р., старанно зроблено у лівому верхньому кутку фрагментарне зображення дволапої фантастичної тварини з крилами птаха та головою собаки¹. Нам здається, що і на скульптурі, і на мініатюрі зображення фантастичного звіра, можливо, було гербом чернігівських князів XI—XII ст.

Слід пам'ятати, що родоначальником обох чернігівських князівських династій XI—XII ст. — Ольговичів та Давидовичів — був син Ярослава Мудрого Святослав Ярославич, що князував у Чернігові з 1054 по 1073 р., тоді ж за його замовленням зроблено ілюстрований рукопис «Изборник Святослава».

Між обома зображеннями лежить досить значний проміжок часу, більше як 100 років. Але чернігівський князь Ярослав Всеволодович був представником династії Ольговичів, родовід якої починається від Святослава Ярославича (Святослав Ярославич — Олег Святославич — Всеволод Ольгович — Ярослав Всеволодович). Ярослав Всеволодович був правнуком Святослава Ярославича.

Можна вважати, що протягом XI—XIII ст. зображення страхіття, яке нас цікавить, в різноманітних творах древньоруського мистецтва (скульптурі, живопису та прикладному мистецтві) були численними, навіть незалежно від уявного геральдичного призначення деяких з них. Причина широкого існування цих зображень в древній Русі полягає в їх дохристиянському релігійному походженні.

Адже відгуки старої віри, як відомо, ще існували в древній Русі на протязі багатьох століть після прийняття християнства.

Перейдемо до розгляду аналогії скульптурному страхіттю Борисоглібського собору у древньоруському мистецтві XII—XIII ст. Звернемося, по-перше, до скульптури.

Особливу численність пам'яток білокам'яного різьбярства з багатьма зображеннями фантастичних істот має Георгієвський собор 1234 р. міста Юр'єва-Польського у Володимиро-Суздальській землі². Цей білокам'яний храм був, мабуть, дуже пошкоджений під час татарської навали. В другій половині XV ст. його реставровано. Під час відбудовчих робіт наприкінці XV ст. кам'яні плити з зображеннями були покладені у стіни собору без додержання первісного композиційного порядку.

На південному фасаді Георгієвського собору знаходяться два скульптурні зображення страхіття, яке нас цікавить. Вони вміщені у східній частині цього фасаду, дещо вище середини. Обидва рельєфи, мабуть, відносились колись до однієї композиційної групи.

Їх парність безумовна на підставі близькості їх розмірів, форм та орієнтировки. Коли розташувати їх в одному рядку (в одному фризі), то тоді вони могли б бути повернуті один до одного або мордами, або хвостами.

На одній з білокам'яних плит тулуб страхіття з головою, повернутою вправо, композиційно витягнуто по горизонталі. Голова звіра має масивну форму. Величезна паща хижо відкрита. Зуби вищирені. Вуха піднесено догори. На підборідді звисає шматок шерсті. Дуже чітко виділене око та надбрівна дуга. У цілому голова нагадує собачу. Нижче неї висунуті вперед дві кігтісті лапи. Над лопатками підносяться догори два невеличкі крила з завитками на кінцях. Хвіст нагадує хвіст дракона і закінчується рослинними трилисниками. Уся постать

¹ Объяснение фигур к письму о славянах и русских от времени Траяна до шествия татар, СПб, 1833, стор. 2, рис. III; К. Прохоров, Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной, СПб, 1881, к апрельской книжке, рис. 6 (цветная литография); Н. П. Кондаков, Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века СПб, 1906, стор. 41.

² К. К. Романов, Георгієвський собор в г. Юр'єве-Польском, ИАК, вып. 36, СПб, 1910.

страхиття добре вміщена у прямокутну площу каменя, витягнутого у горизонтальному напрямі¹.

Розглянуте зображення композиційно відрізняється від геральдичного характеру того ж самого страхиття на кам'яному рельєфі з західного порталу чернігівського Борисоглібського собору кінця XII ст. Борисоглібський рельєф відзначається більш динамічним і в той же час геральдичним характером. Це ж страхиття на рельєфі собору Юр'єва-Польського має більш спокійну статичну форму.

При сюжетному порівнянні зображення страхиття Борисоглібського собору з рельєфом Георгієвського собору Юр'єва-Польського є досить

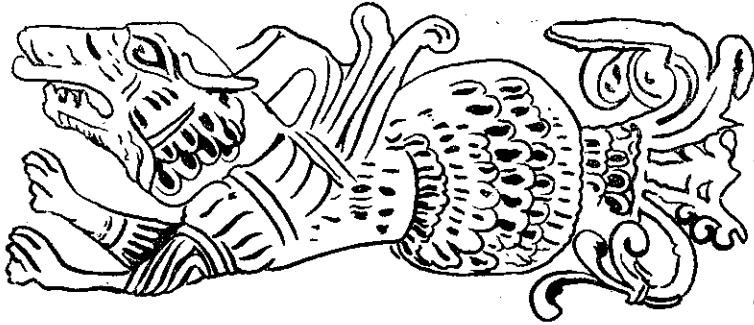

Рис. 5. Білокам'яний рельєф з Георгієвського собору у Юр'єві-Польському.

підстав вважати, що у обох випадках зображено ту ж саму фантастичну істоту, найбільш характерними ознаками якої є собача морда, дві кігтісті лапи та хвіст дракона. В обох випадках ця істота пов'язана з рослинними мотивами. У чернігівському рельєфі тулуб звіра опутано стеблами рослинної плетінки. У рельєфі Юр'єва-Польського рослинні стеблини з листями-завитками виходять з хвоста страхиття.

Таким чином, у обох випадках ми відмічаємо близькість і спорідненість зображення древньоруськими літописами одного й того ж страхиття, яке, як побачимо нижче, може бути назване собакою-птахом (Сенмурвом), Сімарглом (Семарглом). Отже, перед нами відкривається у пам'ятках мистецтва раніше невідомий для істориків древньоруської дохристиянської релігії образ древньоруського божества — Сімаргла (Семаргла).

Другий рельєф Юр'єва-Польського з зображенням страхиття, яке нас цікавить, дуже подібний до першого і відрізняється від нього лише незначними деталями трактовки² (рис. 5).

Ці невеличкі відзнаки торкаються пащі, вух та хвоста, але спільний вигляд обох зображень безумовно дуже подібний.

У древньоруській кам'яній скульптурі кінця XII і початку XIII ст. нам відомі лише три зображення Сімаргла. Але можливо припустити, що у дерев'яному різьбленні древньої Русі ці зображення були дуже численними.

* * *

Багато зображень Сімаргла збереглося у древньоруському живопису XII—XV ст. Так, страхиття Сімаргла вміщено на відомій фресці

¹ А. А. Бобринский, Резной камень в России, Соборы Владимиро-Суздальской области, М., 1916, вып. I, табл. 41, б.

² Там же, табл. 41, 7; К. К. Романов, Георгиевский собор в г. Юр'єве-Польском, Изв. арх. ком., в. 36, СПб, 1910, стр. 88, рис. 24; В. Н. Лазарев, Скульптура Владимиро-Суздальской Руси, рис. на стор. 436.

кінця XII ст. у Георгієвській церкві в Старій Ладозі¹. В цій картині дано зображення Георгія на коні. Під ногами коня лежить переможений Георгієм змій (рис. 6). Правіше вміщено будинок з полоненими змія. Під будинком, на фоні гір, бачимо фігуру царівни, яка у правій руці держить білий пояс, накинутий на ший страхіття (змія).

Рис. 6. Фрески з Георгієвської церкви у Старій Ладозі.

Змій витягнутий у горизонтальному напрямі (зліва направо) і лежить паралельно обрамуванню картини. Страхіття має довгий змієподібний тулуб, його голова нагадує собачу. Вона піднесена й повернута вправо у бік царівни. Паща страхіття стиснута. Вуха підведені. Око трактовано особливо виразно, крила страхіття складені на спині, витягнуті вздовж тулуба. Страхіття має тільки дві кігтісті лапи, які зігнуті, складені спокійно поперед нього.

При оцінці розглянутої фрески в цілому кидається у вічі її складний характер і те, що автор фрески досить механічно використав різноманітні сюжети, які взяв, так би мовити, з різних джерел. Постаць кінного Георгія можна легко вилучити з композиції й розглядати окремо.

Зображення змія уявляється виконаним також ізольовано й відокремлено від Георгія та царівни. Вивчаючи зображення змія, ми бачимо, що воно має ті ж типові риси, що й розглянуте вище зображення його у білокам'яній скульптурі Чернігова та Юр'єва-Польського.

Інтерес являє композиційна подібність фігур зміїв-драконів на рельєфах Георгієвського собору Юр'єва-Польського. Якщо фігуру страхіття на рельєфі Чернігівського Борисоглібського собору можна вважати геральдичною, то зображення цього ж страхіття у Юр'єві-Польському та на староладозькій фресці мають інший характер. Вони нагадують відображення якоїсь стовпоподібної речі з вирізьбленим на ньому зображенням змієподібного страхіття.

¹ Н. Е. Бранденбург, Старая Ладога, СПб, 1896, табл. XXXIII, Изображение Георгия на стене дьяконника Георгиевской церкви в Старой Ладоге; В. Н. Лазарев, Живопись и скульптура Новгорода, История русского искусства, т. II, М., 1954, стор. 93.

Нам здається, що нерухливість фігури у скульптурах страхіття (собаки-птаха) у Юр'єві-Польському та у Старій Ладозі слід пояснити тим, що в цих випадках традиція даного зображення походить з стовпоподібного ідола, один з яких стояв у «поганському» пантеоні Володимира («на холме вне двора теремного») у Києві.

Очевидно, на круглому чи, скоріше, на прямокутному стовпі було поміщено зображення Сімаргла. Судячи з форми стовпа ідола Святовіта, можна вважати, що ідоли київського пантеону князя Володимира являли собою прямокутні або квадратні у горизонтальному розрізі стовпи. На вертикальних гранях цих стовпів вміщені зображення того чи іншого божества.

Враховуючи те, що стовп головного божества київського пантеону — Перуна був дерев'яний, можна вважати, що стовпи інших богів були також дерев'яні.

Скованість та витягнутість по одній лінії фігури Сімаргла в кам'яних рельєфах Георгієвського собору Юр'єва-Польського та на фресковому зображенні біля Георгієвської церкви у Старій Ладозі можуть бути пояснені наслідуванням традиції, коли зображення цього божества на стовпах являли собою ідолів.

Численні древньоруські ікони XIV—XVI ст. присвячені кінному Георгію, який веде боротьбу з змієм. Зображення на цих іконах змінює (дракона) у більшості випадків відображає образ древньоруського божества — собаки-птаха Сімаргла.

Рис. 7. Ікона Георгія. Державний Російський музей (Ленінград). XIV ст.

В середній частині новгородської ікони Георгія (XIV ст.) вміщений сюжет, подібний до сюжету розглянутої вище фрески з церкви Георгія у Старій Ладозі¹. Перш за все звертає на себе увагу композиція цього сюжету на новгородській іконі. Тут, як і на староладозькій фресці, постаті кінного Георгія, змія та царівни можуть бути розглянуті ізольовано, а в загальну композицію вони вставлені механічно для ілюстрації іконного нариса.

Звернемося до зображення змія на новгородській іконі XIV ст. Його хвіст витягнутий прямо і горизонтально, вздовж нижнього обрамування картини, так само, як на староладозькій фресці. Голова на довгій ший піднесена догори і відвернута вправо. Паша звіра відкрита, язик висунутий. Цікаво, що петля від пояса у руках царівни накинута на вухо страхіття. Два крила змія піднесені догори, дві кігтісті лапи витягнуті вперед. Ліва лапа трохи піднесена. В цілому фігура мало динамічна.

На іншій новгородській іконі Георгія (XIV ст.) з Державного Російського музею (у Ленінграді) дається більш цільна композиція, об'єднана динамікою боротьби вершника з страхіттям, яке, проколоте списом вершника, звивається в смертельній судорозі².

Незважаючи на художнє спрощення та узагальнення форм страхіття, зображеного на іконі, легко пізнаємо у ньому образ древньорусь-

¹ История русского искусства, М., 1954, т. II, стор. 133.

² В. Н. Лазарев, Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина., Византийский временник, т. VI, М., 1953, рис. 19.

кого дохристиянського божества — собаки-птаха (Сімургла, Семаргла).

Цілком очевидно, що у даному творі художник творчо поставився до зображуваних об'єктів. Оскільки тут показується жорстока боротьба вершника із страхіттям, то, природно, що художник дуже змінив його попередні, звичайно спокійні, статуарні та геральдичні форми. Якщо в більш ранніх пам'ятках в зображенні страхіття безумовно чувається його більша близькість до ідола дохристиянської Русі, то у більш пізніх іконних пам'ятках XIV—XVI ст. бачимо інше ставлення до зображення страхіття. Тут воно перш за все характеризується як темна ворожа сила, з якою Георгій веде запеклий бій.

Нам здається, що в даних іконних сюжетах знайшла відображення багатовікова боротьба руських земель проти кочівників. Їх ворожі до Русі орди знайшли своє відображення в образах древньоруських билин, наприклад Змія Горинича. В образотворчому мистецтві для цього страхіття використаний образ божества древньоруського дохристиянського культу Сімаргла (Семаргла) ¹.

* *
*

Багато зображень цікавого для нас образу Сімаргла знайдено у творах древньоруського прикладного мистецтва на кістяних та металевих речах.

При розкопках у Новгороді на Неревському кінці була знайдена кістяна платівка розміром 12×5 см, формою вона наближалася до трикутника. Правий її бік ширший, ніж лівий. П'ять крутих отворів у платівці вказують на те, що вона була прикріплена до якогось предмета. На платівці вирізано зображення драконоподібного страхіття. Платівка зліва зламана, і тому відсутній кінець хвоста страхіття (рис. 8).

Змієподібний, покритий лускою тулуб звіра злегка звивається. Трохи вперед простягнута права лапа, лівої не видно, паща відкрита, голова повернута вправо, довжелезний язик звішується вниз. Звір має два крила. Під головою звіра вміщено коло — розетка. Згадане зображення страхіття на новгородській платівці композиційно подібне до зображення змія на фресці з кінним Георгієм з Старої Ладogi.

Висловлюється думка, що виготовлення різьб'яної кістяної платівки з Новгороду відноситься до кінця XII — початку XIII ст. Але цьому дещо заперечують умови знахідки, пов'язані з восьмим ярусом дерев'яних мостових розкопаної ділянки в Неревському кінці ².

Відповідно до розробленої Б. О. Колчиним стратиграфічної схеми культурних шарів Неревського кінця восьмий настил мостової датується XIV ст. Але іконографічні та стилістичні особливості зображення страхіття, собаки-птаха, на кістяній платівці примушують припустити, що цю пам'ятку древньоруського прикладного мистецтва слід датувати більш раннім часом. На підставі стилістичної подібності зображення дракона на новгородській кістяній платівці з змієм на староладозькій фресці його можна віднести приблизно до кінця XII та початку XIII ст.

¹ Н. П. Кондаков відзначив, що «культ Георгія заснувався на значенні кінних армій для середньовіччя, яке прямувало до життя серед боротьби з кінними полчищами кочівників... І сказання, і ікони Георгія Победоносця, який переміг змія-дракона, виникли саме в цю добу, коли народи Східної Європи закінчували тисячорічну боротьбу з кочівниками. Звідси і узагальнення культу Георгія, вождя — покровителя воїнів, який став на Балканах покровителем землеробства, тварин і скотарства, ковальства і ремесла у горців Кавказу, народним героєм і вождем у народів землеробської Півночі, захисником від розбою, борцем проти демонів і язичників...» (Н. П. Кондаков, Русская икона, т. III, ч. I, М., 1900, стор. 135).

² Б. А. Колчин, Топографія, стратиграфія і хронологія Неревського раскопа, МИА, № 55, М., 1956; стор. 75, рис. 17, I.

Очевидно, кістяна накладка була кутником на якомусь ларці чи шка-тулці. Нам здається досить можливим припустити, що такі твори прикладного мистецтва могли існувати тривалий час. Нема нічого дивного у тому, що розглянута платівка, яка була прикріплена до якого-небудь предмета, могла потрапити у землю в XIV ст.

Під час розкопок у Новгороді на Неревському кінці в десятому ярусі мостової знайдена кістяна бляха з зображенням дракона. Кістяна прорізна бляха знаходилася серед побутових та господарчих речей, знайдених у зрубі великого будинку¹, який, мабуть, належав до великого двору новгородських бояр Анцифоровичів.

Згадана кістяна бляха служила накладкою на скриньці або шка-тулці, до якої була прикріплена. Це підтверджується чотирма круглими отворами у кутах цієї платівки, контури якої наближаються до

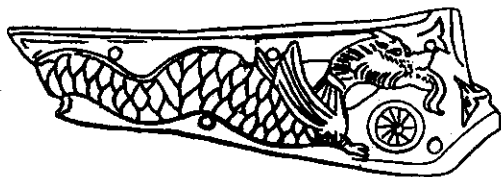

Рис. 8. Кістяна платівка з розкопок на Неревському кінці у Новгороді.

ромбоподібної форми. В середині цієї ромбоподібної форми розміщено розглянуте нами страхіття у профіль, звернуте тулубом вліво, але голова його на довгій шиї повернута вправо. Паща фантастичного звіра широко відкрита. У страхіття два крила та дві лапи. Його змієподібний хвіст зігнутий у кільце. Фігура страхіття дуже динамічна. Всі ознаки згаданого страхіття не викликають ніякого сумніву в тому, що у даному випадку ми маємо один з варіантів Сімаргла (Сенмурва — собаки-птаха) у виконанні руських різьбярів. Датування цього зображення, так само як і попередньої кістяної платівки з зображенням собаки-птаха, не може повністю бути визначене по ярусу мостової (десятому), на якій стояло житло, де була знайдена бляха.

На думку дослідників Новгороду, десятий ярус мостової Неревського розкопу відноситься до рубежу XIII та XIV ст. Таким чином, встановлюється той час, коли бляха потрапила в землю. Виготовлена вона, очевидно, раніше і могла існувати довгий час на побутовому предметі, до якого вона була прикріплена.

Якщо перша кістяна платівка за манерою виконання тяжіє до традиції різьблення по дереву, то друга зроблена у більш вільній та мальовничій манері, зв'язаній з металевою технікою.

* *
*

Виявляється дуже цікавий зв'язок старої, язичеської віри з християнством в умовах монастирського життя древньої Русі. Для древньоруського суспільства після прийняття християнства було дуже характерним складне поєднання старих та нових вірувань, так зване двовір'я. Воно давало себе знати і в стінах найбільшого монастиря древньої Русі — Києво-Печерської Лаври, навіть після введення у ньому суворого дисциплінарного устрою, що провадився у життя її найбільш енергійним керівником — ігуменом Феодосієм.

¹ Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 75, рис. 17. 3

Старі, дохристиянські вірування та звичаї не були забуті в древньоруському суспільстві XI ст. і впливали на монахів Печерського монастиря. Про це розповідає літопис та Києво-Печерський патерик, де наводяться біографічні відомості про монаха цього монастиря Ісаакія, з яким трапилося велике гріхопадіння. Він був спокушений бісами, які примусили його взяти участь у нечестивих піснях і танцях. З усією віро-

Рис. 9. Мініатюра Радзівілловського літопису. Спокушання монаха Ісаакія бісами.

гідністю Ісаакій брав участь у заборонених церквою «поганських» святах та обрядах. Потім він був примушений розкаюватися у цьому. Але біси ще не раз спокушують його.

В Радзівілловському літопису є дуже цікава мініатюра, яка ілюструє спокушання Ісаакія бісами¹. Останній зображений сидячим у печері та даючим хресте знамення для врятування від бісів, які відображені в образах різноманітних страшних тварин та гадів. Біси, які спокушають Ісаакія, вміщені на мініатюрі праворуч від печери, де сидить Ісаакій. Вони наступають на нього.

Серед бісів особливо цікаве зображення страхіття собаки-птаха — Сімургла-Сенмурва. Його показано в характерному образі з собачою головою з відкритою пащею, з якої висувуються три листи рослини, з двома великими кігтистими лапами, двома піднесеними догори крилами та великим зігнутим хвостом дракона. Три рослинних листи, які висувуються з пащі страхіття, нагадують його міфологічну специфіку: божества — охоронця дерева, на якому вирощувалось насіння всіх рослин землі (рис. 9).

У мініатюрах слов'янських рукописів XI—XV ст. — руських, болгарських та сербських — ми знайшли велику кількість зображень божества — страхіття Сімаргла. Вони поміщені у заставках текстів та часто вживаються для прикрашення заголовних літер² (рис. 10). Зображення цього страхіття часто використовуються для прикрашення великих заголовних літер В, Р, Г, У, І. У цих випадках страхіття буває репрезентоване у витягнутому положенні вздовж вертикального стрижня літери.

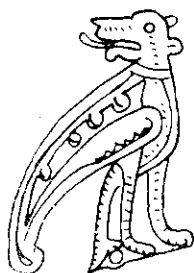

Рис. 10. Мініатюра XII ст. з нотного кондокара з Благовіщенського нижегородського монастиря, рукопис Публічної бібліотеки у Ленінграді.

¹ Радзівілловская, или Кенигсбергская, летопись, фотомеханическое воспроизведение рукописи, Об-во любителей древней письменности, 1902, арк. 115.

² В. В. Стасов, Славянский и восточный орнамент, СПб, 1887.

Виникає припущення, що подібного роду зображення у мініатюрах рукописів є своєрідним відгуком дерев'яних скульптурних стовпоподібних зображень цього дохристиянського божества¹.

У цьому відношенні дуже цікаві мініатюри деяких болгарських рукописів XI—XII ст., де дуже добре передана при зображенні відповідних літер фактура та обробка дерев'яних стовпів. Добре видно, що ці стовпи з зображенням божеств (стовпи-ідоли) відзначалися яскравими фарбами. Вони покривались смугами червоної, зеленої, жовтої, коричневої фарб.

Також оригінально пофарбовані літери з зображеннями страхіття Сімаргла у мініатюрах древньоруських рукописів XII—XV ст., особливо багато зображень цього страхіття ми знаходимо в мініатюрах новгородських рукописів цього часу.

В. А. БОГУСЕВИЧ

ИЗОБРАЖЕНИЕ СИМАРГЛА В ДРЕВНЕРУССКОМ ИСКУССТВЕ

Резюме

Хорошо известен факт, содержащийся в древнерусских летописях, о создании пантеона языческих идолов в Киеве на холме «вне двора теремного» князем Владимиром в 980 г. Среди идолов дохристианских богов этого пантеона находился загадочный до сих пор для историков религии Сімаргл, или Семаргл.

К. В. Тревер на ирано-кавказском материале показала, что в Иране, Малой Азии и на Кавказе был широко распространен мифологический сюжет, имевший в I и в начале II тыс. н. э. большое развитие в различных отраслях изобразительного искусства: скульптуре, живописи, прикладном искусстве и тканях.

В этих произведениях многократно воспроизводилось изображение собаки-птицы (Сенмурва-Паскуджа). Мифологическое значение этого божества на востоке заключалось в том, что оно было хранителем дерева, на котором произрастали семена всех растений земли. В восточном искусстве сложился отчетливый образ этого божества-чудовища, олицетворенного в виде собаки-птицы. Характерными признаками данного фантастического чудовища являются: собачья голова, две когтистые лапы, два крыла и хвост (змеиный, драконий или птичий).

К. В. Тревер высказала предположение, что Сімаргл древнерусских летописей то же самое, что Сенмурв-Паскудж ирано-кавказского искусства.

Нам удалось собрать значительный изобразительный материал среди художественных памятников древней Руси (в скульптуре, монументальной и станковой живописи, прикладном искусстве и миниатюрах рукописей), который дает образ собаки-птицы Сенмурва-Сімаргла.

В скульптуре образ древнерусского Сімаргла представлен тремя белокаменными рельефами. Один из них украшал главный вход черниговского княжеского Борисоглебского собора (конец XII в.). Две белокаменные плиты с изображением собаки-птицы находятся на южной стене Георгиевского собора 1234 г. в г. Юрьеве-Польском.

В стенной живописи изображение Сімаргла (собаки-птицы) входит в состав большой картины, изображающей Георгия на коне,

¹ Дослідження зображень Сімаргла у древніх руських, сербських та болгарських мініатюрах рукописів є темою спеціальної праці, яка готується нами.

побежденного им змея, царевну и освобожденный город. Это известная фреска Георгиевской церкви конца XII в. в Старой Ладoge. Змей старолadoжской фрески представляет собой типичное изображение собаки-птицы (Симаргла-Сенмурва).

Особенно многочисленны изображения рассматриваемого нами чудовища на древнерусских иконах, где они представлены в сцене борьбы Георгия на коне со змеем. Змей является этим чудовищем и, по-видимому, в ряде случаев олицетворял собой злую силу кочевников, которые попадали на древнюю Русь.

Примерами изображения Симаргла в прикладном искусстве являются найденные при раскопках на Неревском конце Новгорода две резные костяные пластинки, на которых помещены эти изображения. Пластинки, по-видимому, относятся к украшению ларцев XII—XIII вв., хотя были найдены в связи с восьмым и десятым ярусами мостовых, относимых авторами новгородских раскопок к XIV—XIII вв.

В миниатюрах древнерусских рукописей находим огромное количество изображений рассматриваемого чудовища. Эти изображения входят в орнаментацию заставок и заглавных букв. Особенно редким является изображение Симаргла на миниатюре Радзивилловской летописи (лист 115), где показано искушение бесами монаха Киево-Печерского монастыря Исаакия. Симаргл помещен здесь среди бесов, которые являются олицетворением дохристианских богов древней Руси.

Рассмотрение многочисленных изображений собаки-птицы в древнерусском искусстве приводит нас к предположению о том, что изображение Симаргла в киевском пантеоне Владимира 980 г. представляло собой изображение собаки-птицы, вырезанное (и, по всей вероятности, ярко раскрашенное) на деревянном столбе.